

Marie Černá
SOVĚTSKÁ ARMÁDA A ČESKÁ SPOLEČNOST 1968–1991

SOVĚTSKÁ ARMÁDA A ČESKÁ SPOLEČNOST 1968–1991

Marie Černá

———

Recenzovali:
Mgr. Daniela Kolenovská, Ph.D.
Petr Roubal, Ph.D.

Foto na obálce: Prvomájový průvod v Trutnově v roce 1985 / Karel Hybner, Státní okresní archiv Trutnov.
Kniha je výsledkem výzkumu podporovaného Grantovou Agenturou ČR v rámci grantu č. GA 17-06744S.

Vydaly Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. a Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Praha 2021
Redakce Milan Drápala, Michaela Tučková
Překlad resumé Jiří Mareš
Obálka a grafická úprava Markéta Jelenová
Sazba Dana Weberová, ekniha DTP Nakladatelství Karolinum
Vydání první

© Univerzita Karlova, 2021
© Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., 2021

ISBN 978-80-246-5047-0 (pdf)
ISBN 978-80-246-5046-3 (Karolinum)
ISBN 978-80-7285-263-5 (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR

OBSAH

ÚVODEM / 15

OD OKUPACE K PŘÁTELSKÉ POMOCI / 34

Okupace! / 35
Okupace?! / 46
Dislokace / 48
Dohoda o dočasném pobytu / 50
Zmocněnec vlády / 55
Zabydlování / 57
Politické úkoly Sovětské armády / 61
Družba?! / 66
Intervence / 67
Provokace / 69
Sovětská posádka, šumperští studenti a Jan Zajíc / 71
„Svrchovaně vážná situace“ / 74
Formování „zdravých sil“ alias „politické podsvětí“ / 75
Svaz československo-sovětského přátelství / 81
Podpora / 86
Nástup / 89
Horké léto 1969 / 94
„Republiku si rozvracet nedáme!“ / 96
„Přátelská pomoc“ / 98
Družba! / 101
„Nevinné dětské hlavičky“ / 104
Zpěvem a tancem / 109
Mediální obraz / 114
Radikalizace / 127

PRIVILEGOVANÝ POBYT / 136

Za hranice Smlouvy / 137
Byty pro důstojníky / 143
„Jako doma“ / 146
Od „neuvážených slibů“ ke státní garanci / 151
Nový problém / 157
„Zlepšení podmínek“ do pětiletého plánu / 163

„Složitá právní otázka“ / 166
Voda pro milovickou posádku / 169
Odškodňování / 172
Tanková cesta / 177
Se starými problémy do nové pětiletky / 179
Zábory půdy a generální opravy / 184
Krize / 188
Na prahu ekologické katastrofy / 191

NESNADNÉ SOUŽITÍ / 200

Fasáda politického režimu a vzájemných vztahů / 201
Oficiální paměť „bratrské pomoci“ / 213
Věčné československo-sovětské přátelství / 218
Utajované skutečnosti a kontrarozvědná ochrana / 222
Družba, ale… / 230
„Oficírské paničky“ a nebozí „vojáčci“ / 237
Paměť okupace / 242
Nevyhnutelnost soužití / 246
Ve jménu bojové připravenosti / 249
Dopravní nehody / 255
Mimo zákon / 258
„Rekvírování“ / 265
Obchody a obchodování / 267
Černý obchod / 274

ODCHÁZENÍ / 284

Odsun „s vůní šeříku“ / 288
Poučení do posledního dechu a nový nádech / 290
Okupace bez okupanta / 294
Mezičas / 301
„Kulturní šok“ / 303
Restituce prostoru a paměti / 305
Odsun bez šeříků / 311
Odškodnění versus majetkové vyrovnání / 316
Černé stavby versus sovětský majetek / 318
„Nulová“ neboli záporná varianta / 322

ZÁVĚREM / 328

POZNÁMKY / 334

Úvodem / 334
Od okupace k přátelské pomoci / 336
Privilegovaný pobyt / 352
Nesnadné soužití / 362
Odcházení / 371

SUMMARY / 378

SEZNAM ZKRATEK / 384

SEZNAM PRAMENŮ A LITERATURY / 387

JMENNÝ REJSTŘÍK / 395

ÚVODEM

Přítomnost Sovětské armády v Československu v období od srpna 1968 do června 1991 začala vojenskou okupací, kterou normalizační režim následně přetransformoval v přátelskou pomoc v boji proti hrozící kontrarevoluci. Když se Sovětská armáda v letech 1990–1991 z Československa stahovala, poukazovalo se především na devastaci prostředí, kterou po sobě zanechávala. Jak vojenská invaze, tak odchod Sovětské armády se staly důležitými milníky naší soudobé historie, které si každoročně připomínáme. Srpnové události roku 1968 patří k nejpodrobněji zdokumentovaným okamžikům našich dějin[1] na centrální i regionální úrovni, samostatné studie byly věnovány také obětem invaze.[2] Svoji pozornost, byť poměrně menší, si získal i odchod Sovětské armády z Československa.[3] Ve své knize se snažím naplnit obsahem i dvacetileté období, které tyto dva historické mezníky propojuje a které prozatím zůstávalo spíše ve stínu pozornosti. Zajímá mě, co přítomnost Sovětské armády vlastně znamenala pro českou společnost, jak se odrazila v politické situaci a v oficiálním přístupu československého státu, který z ní plynul, a jakou stopu zanechala v dobovém veřejném prostoru i v kolektivní paměti.

Výklad začíná 21. srpnem 1968, tedy dnem vpádu vojsk Varšavské smlouvy, a poté sleduje politický vývoj, který s usazováním Sovětské armády v Československu bezprostředně souvisel. Spíše než na příčiny se zaměřuji na důsledky vojenské invaze; k otázce, co bylo kardinálním motivem umístění Sovětské armády v Československu, žádné nové objevy nepřináším.[4] V poinvazním politickém vývoji se přitom oficiálních vysvětlení objevilo hned několik. Hlásím se k poměrně běžnému názoru, že dislokace Sovětské armády v Československu odpovídala jak vojensko-strategickým, tak politickým záměrům Sovětského svazu. Střední skupina vojsk, jak se oficiálně označovala část Sovětské armády umístěná v Československu, na jedné straně upevnila sovětské vojenské pozice ve střední Evropě, tedy v zájmovém prostoru hraničícím se západním Německem, na druhé straně pomohla zlikvidovat demokratizační proces pražského jara a připomenout Československu jeho místo a závazky v rámci socialistického tábora zemí Varšavské smlouvy a Rady vzájemné hospodářské pomoci. Vojensko-strategické otázky do velké míry ponechávám stranou a zaměřuji se na otázku, jakým způsobem se přítomná Sovětská armáda zapojila do posrpnového politického dění. Pro další výklad je nicméně nezbytné zmínit alespoň v hrubých obrysech okolnosti, které vojenské invazi předcházely a na které následný vývoj navazoval. Vycházím přitom ze standardního výkladu takzvaného obrodného procesu konce šedesátých let, známého také jako pražské jaro, který přinesl pokus o liberalizaci a reformu socialistického režimu

v Československu a který byl personalizován výměnou Antonína Novotného za Alexandra Dubčeka v politicky zásadní funkci prvního tajemníka Ústředního výboru Komunistické strany Československa v lednu 1968.

Mnohé nasvědčuje tomu, že komunistický režim v Československu se v druhé polovině šedesátých let dostával do své další fáze. Mobilizační potenciál vize budování sociálně spravedlivého řádu, na kterém stavěl étos jeho zakladatelského období, se postupně vyčerpával. Svůj podíl na tom měla také nová dorůstající generace lidí, která jiné než socialistické poměry neznala. Referenčním rámcem nejenom pro tuto generaci přestávala být démonizovaná první republika a čím dál tím víc se jím stával okolní svět. Určitá úroveň sociálních jistot se stala samozřejmostí a společenská kritika se zaměřovala na nejrůznější iritující nedostatky, omezení a komunistickým státem generované násilí. Dubčekovo vedení si tyto vnitřní rozpory uvědomovalo a ideu socialistické jednoty zamýšlelo obnovit na reformovaných principech. Záměrem těchto snah bylo ukázat občanům vlídnější tvář režimu a jejím prostřednictvím je ještě pevněji semknout okolo společného socialistického projektu. Atraktivnější podoba socialismu měla zajišťovat určitá občanská práva, umožnit rozvoj partikulárních skupinových zájmů a zlepšení životní úrovně. Politicky vycházela z teze, že ostrý dohled, direktivní uplatňování moci a potlačování základních svobod si v počáteční fázi budování socialistického řádu vyžádal boj s třídním nepřítelem, který však byl postupně zlikvidován, vypuzen nebo zneškodněn, zbaven prostředků moci a víceméně bezpečně integrován do společnosti. Ideu o nezbytnosti podřízení vlastních zájmů ve prospěch celku a budovatelské askeze, vyžadované v počáteční fázi, postupně vystřídala představa o nároku na určitou míru materiálního a kulturního standardu a osobních svobod.

Dubčekovo vedení stálo před nelehkým a vlastně rozporuplným úkolem: Liberalizovat režim ze své povahy založený na totalitních direktivách, tak aby se zachovala jeho podstata, tedy mocenský monopol komunistické strany a státem řízené plánovité hospodářství, byl sám o sobě vysoce zrádný projekt. Bylo třeba zabývat se nezbytnými otázkami, jak demokratizovat a decentralizovat stávající vládu, a přitom garantovat vedoucí úlohu komunistické strany. Její monopol do budoucna zajistit jinými než direktivními způsoby, aby se stala nikoliv despotou, ale moudrým vůdcem a integrujícím prvkem, který budou všichni dobrovolně respektovat. Přenést hlavní díl rozhodování na státní orgány, aniž by se uchýlily od generální linie vytyčené stranou. Na různých úrovních stranického rozhodování dosáhnout větší plurality názorů a zajistit hlas menšině, ovšem při zachování demokratického centralismu. Umožnit skupinám a jednotlivcům prosazovat vlastní zájmy, ale jen v rámci jednoty reprezentované Národní frontou. Povolit svobodu slova a projevu, ale nedopustit vnitřní opozici. Rozhýbat ekonomiku, vnést do rigidního systému

státního plánu tržní prvky při naprostém vyloučení soukromého vlastnictví výrobních prostředků.

Aniž politické vedení a jím ustavené expertní týmy teoreticky dořešily všechny finesy předpokládaných reforem, společnost přijala jejich příslib a sama jim šla naproti. Paralelně se závažnými koncepčními debatami o povaze socialistické reformy a trefných přívlastcích obrozeného socialismu si společnost z postupující relaxace poměrů snažila vzít, co se dalo. Některé projevy liberalizace se rovnou začaly testovat v praxi, a s ní i její limity. Jak bylo mnohokrát ukázáno, cenzura byla oficiálně zrušena v době, kdy už ji reálně nikdo neprovozoval. Otevřela se bolestivá nebo doposud umlčovaná témata nedávné minulosti. Zadními vrátky se vrátila první republika a s ní obnovené projevy úcty vůči prvnímu československému prezidentovi, v padesátých letech zatracovanému. Najednou se veřejně začalo mluvit a psát o věcech, o kterých si ještě před nedávnem lidé neodvažovali ani šeptat. Velká část euforie roku 1968 se nesla na vlně pojmenovávání komunistickým režimem tabuizovaných nebo jednostranně ideologizovaných problémů, politických i společenských. Nadšení, že je možné mluvit o zločinech padesátých let, stejně jako příprava rehabilitací jejich obětí, se pro mnohé promítlo do nadějí spojených s budoucností, že bude lépe.

Materiální standard, který měla ekonomická reforma pomoci pozvednout, se koncem šedesátých let ještě nijak nezměnil. Živobytí a provoz domácností i nadále provázel spotřební trh s dlouhými seznamy nedostatkového či periodicky nesehnatelného sortimentu a pravidelné výpadky základního zboží. I nadále se v praxi uplatňovala socialistická skromnost a životní strategie, jak vyžít z mála. Ale z hlediska nejrůznějších druhů politické šikany situace vypadala v porovnání s předchozím obdobím mnohem slibněji. Stranický dohled nad výběrem, dosazováním a odvoláváním funkcionářů a zaměstnanců či přijímáním studentů na školy sice nikdo formálně nezrušil. Politická kritéria výběru se však už během šedesátých let zmírňovala a postupně opouštěla primát třídního původu ve prospěch profesní kvalifikace. V praxi se leckde schvalování stranickými orgány stávalo pouhou formalitou, jinde se i na vyšší funkce zaváděly do té doby nevídané konkurzy s volným výběrem kandidátů, případně byly stranické orgány obcházeny zcela. Také komunistická obsese ostře střežených hranic se už několik let předtím zmírňovala do přijatelné podoby cestovní politiky, která občanům umožňovala vcelku volně vyjíždět i do západních zemí. Politické uvolnění se projevilo rozkvětem spolků a všeobecně aktivit, které primárně s politikou nechtěly mít nic společného a byly rády, že se politického dohledu a ideologizace zbavily. Dělaly tak s přesvědčením, že depolitizace určitých zájmových, kulturních, uměleckých, náboženských a společenských aktivit bude konečně možná. Na druhou stranu se díky politickému uvolnění řada

lidí spontánně vrhla do politické činnosti a diskusí, a to jak v rámci komunistické strany, tak mimo ni.[5] Do léta 1968 se mnohým v Československu mohlo zdát, že jim socialistický režim skutečně nastavuje přívětivější tvář.

Všechny tyto společenské procesy s sebou nesly riziko, že přesáhnou meze, které byli vládnoucí komunisté ještě ochotni tolerovat. S kritikou nezákonností padesátých let se pojily vysoce osobní výhrady namířené proti konkrétním lidem, ale vcelku běžně se také začaly ozývat hlasy zpochybňující základní principy komunistického režimu. Na nejrůznějších mítincích s politiky celostátními i místními padaly dotazy a požadavky na obnovení pluralitního politického systému. V odborovém hnutí se projevovaly snahy o vymanění z dohledu stranických organizací. Tu a tam se ozývaly požadavky na zrušení Lidových milicí jako ozbrojených složek komunistické strany. Představy, co je ještě pro stávající režim únosné a co už ho kriticky ohrožuje, se různily a v čase vyvíjely. Vedly se o nich vleklé debaty na všech mocenských stupních i v médiích a poměrně rychle se staly předmětem třídění a značkování, typicky na konzervativce a reformátory. Tak jak byla reforma koncepčně nastavena, tedy jako demokratizace komunistického řádu s jistými limity, byla hrozba jejich překročení imanentní. Obrodný proces byl přes veškerý totalizující důraz na jednotu vnitřně rozporný a zároveň rozdělující. Svoboda slova nastolila témata revize budovatelského období komunismu: obnovy toho, co bylo zrušeno a zničeno, rehabilitace pronásledovaných, ale také nastolování otázky viny a viníků. Československá společnost po dvaceti letech opět došla do neuralgického stadia vyrovnávání s vlastní minulostí.

Rok 1968 byl pestrý – politicko-společensky i emočně. Kromě sdílené radosti a nadějí mnohých se otevřela řada bolestných, ožehavých a potenciálně konfliktních témat. Proponenti režimu od té nejvyšší po lokální úroveň museli najednou čelit otázkám po své dosavadní angažovanosti pro ně dosud nezvyklým způsobem – prizmatem osobní zodpovědnosti za to, co se nyní najednou začalo nazývat chybami, omyly, dokonce zločiny.[6] Na velké zpochybňování reagovali příslušní činitelé různě – někteří únikem či rezignací, jiní agresivitou, řada z nich si průběžně zpracovávala postup událostí a aktivně se přizpůsobovala novým trendům ve straně. Většina systémových opatření byla během pražského jara teprve v přípravné fázi, což nezabránilo lavině personálních výměn, která se valila od ústředních stranických i státních orgánů přes jejich nižší patra, prokuraturu, bezpečnostní složky, místní politickou a hospodářskou reprezentaci po kulturní, vědecké, školní či zájmové organizace a instituce. Do léta 1968 bylo vyměněno osm z jedenácti krajských vedoucích tajemníků strany.[7] Lidé ze svých funkcí odcházeli pod tlakem, na základě vyjádření nedůvěry, sami rezignovali nebo byli odvoláváni. Čelili kritice, nebo ji sami předjímali, že se v minulosti politicky zkompromitovali,

iniciativně se podíleli na státním násilí nebo že postrádají profesní kvalifikaci a potřebné kompetence. Lidé, kteří na vývoj ve společnosti pohlíželi s obavami či nedůvěrou, nebyli ani početně zcela zanedbatelnou skupinou.

Už na úrovni teoretické koncepce značně rozporuplná demokratizační mise vyžadovala od komunistického vedení delikátní manévry vůči části nevypočitatelné společnosti, která testovala a zároveň se snažila posouvat limity možného. Udržet ji na uzdě, a neztrácet přitom úsměv demokrata, bylo samo o sobě těžkým politologickým oříškem. Za zády přitom Dubčekovo vedení mělo partnery z Varšavské smlouvy v čele se sovětskými představiteli, z nichž většina pohlížela na československé snahy o reformu socialismu s nevraživostí, a kteří rozvíjeli svůj vlastní, paralelní příběh obrodného procesu. Lze ho převyprávět jako sled skupinových i bilaterálních setkání, v nichž se československí představitelé museli zodpovídat z toho, co se v Československu děje, čelit kritice, výhrůžkám, domluvám, a hlavně neustálému strašení.[8] Už na poradě vedení šesti komunistických stran v Drážďanech v březnu 1968 československým zástupcům, zcela nepřipraveným na frontální kritiku, předložili závěr sovětské rozvědky, že skupina literátů v čele s profesorem Václavem Černým a spisovatelem Janem Procházkou ve spojení s imperialistickými silami usiluje o rozvrat komunistické strany a socialistického zřízení.[9]

Od této chvíle pozorovalo sovětské vedení vývoj v Československu prizmatem alarmistické vize o připravované kontrarevoluci a zintenzivnilo svůj dohled. Ve všem, co československá společnost vnímala jako projev blahodárného uvolnění, spatřovalo záškodnické spády kontrarevolučního a imperialistického spřežení: Otevřené hranice, přes které volně proudí západoněmečtí špioni a přivážejí se zbraně pro kontrarevolucionáře. Nikým nekontrolované sdělovací prostředky obsazené kontrarevolučními živly, útočící na posvátné základy socialismu. Debaty o zločinech padesátých let poukazující na roli sovětských poradců, které podkopávaly autoritu strany, a hlavně Sovětského svazu. Kádrové změny a kritika „konzervativců", které vedly k diskreditaci a osočování „dobrých soudruhů" a zastrašování „zdravého jádra strany". Státní bezpečnost omezená ve svých pravomocech, která ztrácí přehled nad jen zdánlivě potlačenými třídními nepřáteli – bývalými příslušníky buržoazie a rozpuštěných politických stran. Otupená bdělost, která těmto vrstvám umožňuje opět se formovat do opozice, usilující o převrat, restauraci kapitalismu, a co více, odplatu a mstu na vládnoucích komunistech. Katastrofický scénář ústící do předpokládaného bratrovražedného boje a honu na komunisty nacházel svoji inspiraci v krvavé maďarské revoluci roku 1956. Jednotlivá politická jednání prokládal generální tajemník Ústředního výboru Komunistické strany Sovětského svazu Leonid Iljič Brežněv telefonáty a dopisy, v nichž Dubčekovi přísně, jakoby otcovsky domlouval, aby proti tomu, co spojenci z Varšavské smlouvy považovali

za rozvrat, nekompromisně zasáhl. Zapřísahal ho přitom společným přátelstvím, které bylo „zpečetěno množstvím společně prolité krve“.[10]

Stále častěji se zdůrazňovalo, že politické dění v zemi není pouhou vnitřní záležitostí československého státu, ale dotýká se celého socialistického tábora, vůči kterému má Československo nezrušitelné závazky. Nátlak na československé vedení, aby přijalo konkrétní restriktivní opatření, upevnilo direktivní pozici strany, převzalo ztracenou kontrolu nad sdělovacími prostředky a státní hranicí, zamezilo činnosti nově vznikajících politických a zájmových organizací a provedlo náležité kádrové změny, se stupňoval. Dubčekův liknavý přístup, jeho opakované sliby, odkládání konkrétních kroků a vytáčky, ale i způsob, jakým kritiku představitelů zemí Varšavské smlouvy komunikoval, respektive nekomunikoval, širšímu stranickému plénu a veřejnosti, se Brežněvovi čím dál tím více nelíbily. Zároveň Kreml začal podporovat spojenectví s těmi, kdo byli ochotni panikářským vizím o hrozící kontrarevoluci naslouchat, ujímat se jich a dále je rozvíjet. O potřebě vyhledávat a podporovat takzvané zdravé síly v Československu, tak aby byly schopny obrodnému/rozkladnému procesu se postavit, se mezi partnery z Varšavské smlouvy mluvilo stále častěji. Koalice nebyly v tomto ohledu zcela jednoznačné. Jen málokdo i z vrcholných československých politiků se ale odvážil temné predikce o kontrarevolučních záměrech zcela ignorovat. Představa, že obrodného procesu mohou zneužít nežádoucí rozvratné živly, poměrně záhy zakořenila a varování před „pravicovými antisocialistickými silami“ se stalo nedílnou součástí reformní politiky. Snaha brzdit určité tendence coby „extremistické“ a kupříkladu zabránit obnově sociální demokracie, nepřipustit oficiální ustavení Klubu angažovaných nestraníků a Klubu politických vězňů K 231 či úvahy nad nezbytností znovuzavedení určitých cenzurních opatření se odrazily i na plenárním zasedání Ústředního výboru KSČ v květnu 1968.

Na druhou stranu ani přitakání sovětskému výkladu nebylo u stále zřetelněji „konzervativně“ se profilujících činitelů od počátku jednoznačné. I když někteří, jako třeba Vasil Biľak, byli v ochotě jít sovětské straně naproti a iniciativně předkládat doklady o hrozící kontrarevoluci hodně napřed. Československo-sovětská antireformní koalice se formovala postupně a její kontury, rozsah i charakter jsou dodnes poměrně nezřetelné. Z neurčité masy kritiků obrodného procesu, pravidelných návštěvníků sovětské ambasády – stěžovatelů, informátorů a donašečů – se nakonec jasně vyprofilovala skupinka podepsaná pod takzvaným zvacím dopisem: tajemník Ústředního výboru KSČ Alois Indra, poslanec Národního shromáždění a ředitel významného strojírenského koncernu ČKD Praha Antonín Kapek, členové předsednictva ÚV KSČ Drahomír Kolder, Vasil Biľak a Oldřich Švestka, který byl zároveň šéfredaktorem *Rudého práva*. Ve svém dopise, předaném sovětské straně

na poradě vedení šesti komunistických stran na počátku srpna 1968 v Bratislavě, se obrátili přímo na Brežněva a zopakovali mu, co sám od jara tvrdil: že obrodný proces se vymknul kontrole a „elementy straně nepřátelské“ vyvolávají „antikomunistickou a antisovětskou psychózu“. Tvrdili, že stranické vedení ztratilo schopnost se bránit, „sama podstata socialismu“ je ohrožena a kontrarevoluční převrat je na spadnutí. S tímto zdůvodněním prosili o pomoc a podporu „všemi prostředky, které máte k dispozici“. Na závěr sovětského vůdce ujistili, že budou „ze všech svých sil bojovat vlastními prostředky“, ale v případě, že by jejich snahy selhaly, vyzvali ho, ať prohlášení považuje za „naléhavou prosbu“ o „akci“ a „všestrannou pomoc“.[11]

Tato historicky dostatečně známá iniciativa nepředstavovala ojedinělý akt podpory sovětské politiky. Sovětská strana podobných projevů propagandisticky využívala a některé přímo sama iniciovala. Patřilo sem například červnové manifestační setkání desítky tisíc členů Lidových milicí v Praze, sešlost starých členů strany v Humpolci a akce devětadevadesáti zaměstnanců podniku Praga auto, kteří v červenci odsoudili „kampaň“ proti Sovětské armádě, jež i po skončení cvičení vojsk Varšavské smlouvy v druhé polovině června 1968 prodlužovala svůj pobyt v Československu. Doprovodné dopisy a petice vyjadřující přátelství k Sovětskému svazu a kritizující prvky reformní politiky byly zveřejněny v moskevské *Pravdě* a dále kolovaly v tisku partnerských socialistických zemí.[12] „Zvací dopis“ ovšem nepodnítil vojenskou invazi, o které už na začátku srpna bylo s největší pravděpodobností rozhodnuto. Takzvaná Brežněvova doktrína o omezené suverenitě aneb kolektivní zodpovědnosti států Varšavské smlouvy za obranu socialismu v jedné každé z nich uzrávala už nějakou dobu před jednáním v Bratislavě. V tomto smyslu šlo spíše o dopis „doprovodný“, který měl vojenskou invazi legitimizovat před vnějším světem i veřejností států zapojených do akce. Klíčové přitom bylo, že signatáři dopisu se jménem Aloise Indry sovětské straně nabídli k otevřenému komplotu. Svůj scénář na vyjádření nedůvěry stávajícímu vedení, ovládnutí sdělovacích prostředků a převzetí moci nad stranou a vládou se chystali rozehrát pouze v koordinaci s invazí vojsk Varšavské smlouvy. Jejím představitelům zároveň slíbili zajistit širší podporu vojenské akce.[13] O detailech tohoto vlastizrádného plánu, stejně jako o okruhu zapojených komplic, se můžeme dodnes dohadovat. Jak známo, projekt bleskového převratu ztroskotal hned v zárodku. Když v noci z 20. na 21. srpna 1968 dorazila na právě zasedající předsednictvo Ústředního výboru KSČ zpráva, že sovětská, maďarská, polská, bulharská a východoněmecká vojska překročila československé hranice,[14] nepodařilo se pučistům prosadit prohlášení, které by vojenskou invazi legitimizovalo. Oproti jejich nadějím se členové předsednictva ÚV KSČ František Barbírek a Jan Piller naopak přidali k prohlášení, které vpád vojsk odsoudilo a označilo za porušení mezinárodního práva. Z jedenácti členů předsednictva se

proti této verzi nakonec postavili jen čtyři: Vasil Biľak, Oldřich Švestka, Drahomír Kolder a Emil Rigo.

Pro další výklad je přitom podstatné, že invaze vojsk Varšavské smlouvy byla od počátku spojena s vizí zásadního politického zvratu, na kterém se přímo podílela skupina prosovětsky orientovaných aktivistů. Prvotní fiasko ani masový odpor proti vojenské okupaci, který načas zavládl v zemi, projekt zásadních politických změn nezrušily, pouze ho zkomplikovaly a jeho realizaci oddálily. Takzvanou normalizací podle sovětských představ se zabývá první kapitola knihy. Šlo samozřejmě o komplexní proces, který jsem nemohla sledovat ve všech jeho peripetiích. Vycházím z toho, že mnohé již k tématu bylo řečeno a napsáno, a soustředím se na aspekty spojené, byť zprostředkovaně, s přítomností Sovětské armády v Československu. Sleduji ustavování podmínek jejího „dočasného pobytu", které se dělo v mocensky nerovné situaci faktické okupace země, a hlavně turbulentní politický vývoj bezprostředně poté, co plán na rychlý politický puč selhal. Ke změnám podle sovětských představ docházelo postupně a svoji roli v tomto procesu sehrály i politické složky Sovětské armády dislokované v Československu. Také jejich prostřednictvím se dařilo mobilizovat minoritní a původně marginalizované odpůrce reforem a prosovětské aktivisty na nejrůznějších úrovních politické hierarchie, kteří se nejvíce zasadili o normalizační zvrat, k němuž v letech 1968 až 1970 došlo. Ten mimo jiné vyústil v oficiálně vyhlášenou tezi, povýšenou na historickou pravdu, že „vstup vojsk" Varšavské smlouvy v srpnu 1968 byl aktem bratrské internacionální pomoci v boji proti hrozící kontrarevoluci. Působení podporovatelů sovětské politiky považuji za klíčový aspekt posrpnového politického vývoje, a věnuji mu tedy poměrně důkladnou pozornost. Platí to tím spíše, že takzvané formování zdravých sil, jak byl tento proces dobovým žargonem označován, zprostředkovaně svědčí o politickém vměšování sovětských komandatur, o kterém jinak máme k dispozici poměrně málo přímých materiálů, především z vnitřních, sovětských zdrojů. Obraz vzájemné spolupráce sovětských velitelství a jejich místních pomahačů skládám z množství lokálních detailů, které ovšem vykazují řadu zobecnitelných rysů a opakujících se vzorců jednání, z nichž se dá usuzovat na vědomou koordinaci na sovětské straně. Navazuji přitom na dobové komentáře, již zveřejněné dokumenty i historické studie, které se iniciativní spolupráce vybraných jedinců na centrální i místní úrovni se sovětskými činiteli, politiky i politickými důstojníky tak, či onak dotýkají. Lokální vývoj se snažím propojit s krajskou a centrální úrovní a poskytnout tak alespoň částečný obraz této akční sítě, a především plasticky vylíčit důsledky, které tato politika vměšování zdejší společnosti přinesla. Teze o přátelské pomoci proti hrozící kontrarevoluci se totiž nezastavila na úrovni oficiální deklarace, ale změnila se v politickou doktrínu, která hluboce

zasáhla do společenských poměrů. Stala se výkladovým rámcem a kritériem hodnocení masových čistek, ovlivnila celkové klima v zemi, poznamenala politickou i mediální kulturu. S novou silou obnovila politiku družby se Sovětským svazem, ve které získala svoje místo i Sovětská armáda.

Mocensky prosazená změna přístupu k přítomné Sovětské armádě se projevila i v materiální podpoře, kterou jí československý stát poskytoval. Postupný obrat poměrů i na úrovni ekonomiky popisuje druhá kapitola, především na příkladu výstavby ve prospěch Sovětské armády. Prostorová expanze, kterou Sovětská armáda za svůj více než dvacetiletý pobyt v Československu zaznamenala, se děla částečně za tiché komplicity československého státu, částečně za jeho aktivní finanční účasti. Ta během let dosahovala miliardových částek. Budování širokého zázemí a komplexní infrastruktury mimo jiné umožnilo pobyt rodinných příslušníků sovětských důstojníků, s jejichž životem v Československu původní dislokační plány nepočítaly. V druhé kapitole se rovněž zabývám tím, jaké důsledky mělo prioritní rozšiřování sovětské základny na dodržování československých právních norem, případně jak se právní povědomí v praxi neustále odsouvalo na vedlejší kolej, mimo jiné poměrně častou zpětnou legalizací faktického stavu. Popisuji postupnou ztrátu kontroly nad objekty v držení Sovětské armády, když československý stát sice umožnil jejich kontinuální rozrůstání, ale do velké míry rezignoval na výkon správy. Sleduji také, jak se systémové preferování potřeb Sovětské armády nad zájmy československého státu a bezradnost při vymáhání jeho pravomocí dramaticky promítly do stavu životního prostředí v místě dislokace sovětských posádek. Katastrofální ekologická situace se stala odvrácenou stranou všestranné materiální podpory a péče, které československý stát Sovětské armádě věnoval.

Studie se přímo nezabývá vojenskými úkoly, které Sovětská armáda na území Československa plnila, tato otázka zůstává i vzhledem k dobovému utajení do velké míry nezodpovězena. Střední skupina vojsk se v rámci svého výcviku podílela na řadě společných cvičení s Československou lidovou armádou, zůstávala ale samostatným tělesem, které si svoji činnost pečlivě střežilo. Československé státní, stranické ani armádní vedení k celkovým podrobným údajům o ní nemělo přístup. Přesnější informace o počtech vojáků a charakteru vybavení Střední skupiny vojsk se československá strana dozvídala až v době jejího odchodu ze země v letech 1990–1991. Tehdy bylo zaznamenáno celkem 73 500 vojáků, které už ovšem – na rozdíl od roku 1968 – doprovázelo skoro sedmapadesát tisíc civilních zaměstnanců a rodinných příslušníků. Z nejrůznějších zdrojů, včetně dobového pozorování západních zpravodajských služeb, lze zpětně vyvodit, že Střední skupina vojsk měla dvě tankové a tři motostřelecké divize a několik podpůrných útvarů. Dvě divize podléhaly přímo hlavnímu velitelství Střední skupiny vojsk v Milovicích,

tři divize velitelství 28. sboru v Olomouci. Divizní velení se nacházela v Milovicích, Mladé Boleslavi, Bruntále, Vysokém Mýtě a Zvolenu. Střední skupina vojsk disponovala i leteckými silami, které sestávaly ze dvou stíhacích leteckých pluků a z vrtulníkové jednotky. Celkem tvořila jednu armádu s dělostřeleckou brigádou v Jeseníku, brigádou mobilních odpalovacích zařízení operačně taktických raket v Turnově a protiletadlovou raketovou brigádou v Kuřívodech. Nad rámec původní dislokace z října 1968 začala záhy budovat malé spojovací a odposlouchávací útvary podél západních a jihozápadních hranic Československa.[15] Z nepřímých indicií se obecně usuzuje, že disponovala i jadernými zbraněmi.

Z hlediska místního obyvatelstva bylo zásadní, že ve svých aktivitách nebyla Sovětská armáda československým státem nijak zásadně omezována. Výcvik ve vojenských prostorech, včetně přesunů do nich, si plánovala podle vlastních potřeb a bez ohledu na svoje okolí. Mezi provozem sovětských posádek a místním obyvatelstvem tak vznikaly třecí plochy, do nichž se specifická bojová činnost a vojenská technika významně promítaly. Jediné, co se Sovětská armáda snažila důsledně omezovat, byl pohyb jejích příslušníků mimo kasárenské objekty, které vojíni směli opouštět jen v útvaru, pod dohledem velitele nebo kvůli striktně vymezenému úkolu. V praxi ovšem byly kasárenské zdi a ploty o něco propustnější, než připouštěla dohodnutá pravidla. Třetí kapitola se zabývá různými aspekty komplikovaného vzájemného soužití, v němž často nad zájmy místního obyvatelstva vítězily potřeby bojové připravenosti sovětských vojsk. Zároveň se zde odrážely další důležité články podpory, které československý stát Sovětské armádě poskytoval, včetně podpory mediální, jež spočívala v budování výhradně pozitivního obrazu Sovětské armády. Ten sice v závislosti na jistých proměnách, ke kterým došlo na úrovni oficiální paměti, doznal určitých změn, nicméně až do roku 1989 znemožňoval sovětskou přítomnost v Československu ve veřejném prostoru jakkoliv problematizovat. To se zpětně promítalo do řešení citelných problémů, které pobytem Sovětské armády pro místní obyvatele i úřady vznikaly. Komplexní otázku vzájemného soužití sovětských posádek a jejich obyvatel s místními dávám do kontextu protichůdných logik: politiky družby, vyzdvihující vzájemné přátelské vztahy, a naproti tomu střežení vojenského tajemství, jež veškeré vztahy naopak činilo potenciálně podezřelými a ve svém důsledku nežádoucími. Věnuji pozornost jak propagovaným družebním vztahům, tak skrytému prověřování veškerých vzájemných styků ze strany československých a sovětských bezpečnostních složek.

Z povahy dostupných materiálů ponechávám stranou život a vztahy uvnitř sovětských posádek a stejně jako v případě vojenských útvarů jako celků se zaměřuji na individuální jednání jejich obyvatel výhradně ve vztahu k místní společnosti. Oficiální i neoficiální interakce byly významnou měrou formovány strukturálním

nastavením nadindividuálních dohod a politik, které určité typy jednání omezovaly, jiné naopak podporovaly. Platí to i pro různé druhy kriminální činnosti, v níž zcela zvláštní postavení zaujímá černý obchod, který přítomnost sovětských posádek s velkou pravidelností provázel. Jeho propojení s legálním uspořádáním obchodních vztahů, dalšími ujednáními oficiální smlouvy o dočasném pobytu Sovětské armády i šedou zónou praktikovaných „družebních vztahů" na úrovni jednotlivých útvarů považuji za natolik signifikantní, že tomuto zvláštnímu fenoménu společné koexistence věnuji samostatnou část třetí kapitoly. Z hlediska řešení nejrůznějších problémů i navazování vzájemných vztahů bylo pro chod sovětských posádek důležité, že stejně jako vojáci dvou- až tříleté základní služby i důstojníci z povolání a civilní zaměstnanci se obvykle po několika letech obměňovali. Na rozdíl od vojínů, kteří v zásadě zůstávali po celou dobu u svých útvarů, měli důstojníci a civilní zaměstnanci nárok na pravidelnou dovolenou v Sovětském svazu, což se zpětně odráželo například na organizaci černého obchodu. Všechny kategorie příslušníků sovětských vojsk byly rekrutovány z nejrůznějších koutů, národností a etnik Sovětského svazu. Etnografická pestrost obyvatel sovětských posádek sice samozřejmě neunikla pozornosti místních obyvatel, ale na druhou stranu se nezdá, že by se zvláštním způsobem zapsala do kolektivní paměti.

Čtvrtá kapitola se věnuje posledním letům pobytu Sovětské armády, kdy se její působení dostávalo do zjevného rozporu nejenom se zájmy místních obyvatel, ale i státní a stranickou politikou deklarovanou na centrální úrovni. Nicméně k zásadnímu přehodnocení oficiálního vztahu k Sovětské armádě v Československu došlo až s pádem komunistického režimu na konci roku 1989, který bezprostředně otevřel dveře k jednání o jejím odchodu. Sleduji okolnosti, které politický úspěch rychle uzavřené dohody o odchodu Sovětské armády z Československa i následný více než rok trvající odsun provázely – dramatický střih ve veřejně prezentovaném obrazu Sovětské armády, návrat původního narativu o okupaci a jeho doplnění o další aspekty „dočasného pobytu" i jednání se sovětskou, posléze ruskou stranou o majetkovém a finančním vyrovnání.

Široce pojatou otázkou, co znamenal více než dvacetiletý pobyt Sovětské armády pro českou společnost, navazuji svým způsobem na výzkumný projekt o pobytu sovětských vojsk na území Československa v letech 1968 až 1991 realizovaný rovněž v Ústavu pro soudobé dějiny v první polovině devadesátých let. Kolektiv pod vedením Jindřicha Pecky se v něm věnoval vojenské invazi a nejrůznějším aspektům následného pobytu Sovětské armády, sami autoři však uznali, že se jim podařilo postihnout ponejvíce fázi bezprostředně následující po invazi.[16] Poměrně obsáhle se nejrůznějším aspektům více než dvacetileté přítomnosti Sovětské armády v Československu věnují Prokop Tomek a Ivo Pejčoch v úvodu doplněného vydání

Černé knihy sovětské okupace, která je sama o sobě věnována jejím obětem.[17] K tématu bylo napsáno několik závěrečných studentských prací[18] a rozšířil se i počet časopiseckých článků. Knižní monografie usilující o komplexnější zhodnocení „dočasného pobytu" však dosud vydána nebyla.

Jako mnoho jiných autorů, kteří se zaměřují na naše nedávné dějiny, jsem se musela vypořádat s československo-česko-slovenským problémem. Tedy s faktem, že píšu o státu, který již neexistuje. Psát korektně o Československu znamená přistoupit na dvojjedinost společné nadnárodní, případně federální politiky, která určitým způsobem vymezovala rámec, a brát přitom zřetel na specifika národních přístupů. Otevřeně přiznávám, že v tomto ohledu selhávám. Ani přiznané zaměření na českou část společného státu totiž nelze uplatňovat důsledně, už kvůli prosté existenci jednotné československé politické koncepce a československých státních institucí. Sovětská armáda byla umístěna jak v českých zemích, tak na Slovensku a základní institucionální rámec všeobecných podmínek, provozu a řešení problémů byl přirozeně československý, nikoliv český a slovenský. Lze očekávat a plyne to i z mnohých dokumentů, že typické průvodní jevy přítomnosti Sovětské armády, jako například ekologické znečišťování, byly v obou částech republiky identické. Hlukem z nepřiměřeného provozu sovětských vrtulníků trpěli obyvatelé Zvolena úplně stejně jako lidé v Olomouci. Na druhou stranu lze předpokládat, případně stavět na prokázané evidenci, že v mnoha aspektech, které pro svoji knihu považuji za relevantní, existují česko-slovenské rozdíly. Stačí vzít v potaz už samotný průběh první okupační noci na úrovni nejvyšších politických grémií, o následném vývoji normalizace a dosahu normalizačních čistek ani nemluvě. Kapitolu o zapojení sovětských politických důstojníků do těchto procesů bych si bez dalšího podrobného výzkumu na slovenské straně vůbec nedovolila generalizovat na celé Československo. V lokálních podrobnostech a přístupech, problémech a jejich řešení či vzájemných vztazích mezi obyvateli a sovětskými posádkami jsem se zaměřila na českou část bývalého Československa. Učinila jsem tak především z praktických důvodů: už tak dost širokou, doposud do velké míry nezpracovanou problematiku jsem záměrně nechtěla rozšiřovat o další rozměr českých a slovenských specifik. Z podobného důvodu se nepouštím ani do srovnávání se situací dalších středoevropských zemí, které na svém území rovněž musely hostit útvary Sovětské armády – tedy bývalé Německé demokratické republiky, Polské lidové republiky a Maďarské lidové republiky.[19] I zde bych bezesporu našla mnoho zajímavých paralel a podnětných odlišností, které plynuly nejenom z různých historických kontextů, v nichž k dislokaci Sovětské armády došlo. Komplexní pojetí, které by problematiku sovětské politiky umísťování a provozování vlastní armády v jiných zemích přeneslo na obecnější rovinu, záměrně ponechávám otevřenou dalšímu bádání.

Uvědomuji si, že zaměření na „českou společnost“ je třeba brát s určitou licencí. Pokud něco jako „česká společnost“ v té době existovalo, tak samozřejmě jen v rámci československého státu. Osciluji mezi optikou zaměřenou na celostátní československý rámec politiky a na místní praxi, s určitou nadsázkou označenou za „českou“, tedy typickou v jedné části země. Projevuje se to i ve fondech a zdrojích, ze kterých pro svůj výzkum čerpám. Na centrální úrovni je to především archivní fond československého zmocněnce vlády pro záležitosti dočasného pobytu sovětských vojsk v Československu, jehož úřad s dislokací Sovětské armády speciálně vznikl. Zvláštnosti a důsledky vyčlenění poměrně obsáhlé a komplikované agendy na úřad čítající zhruba desítku zaměstnanců, formálně podřízený vládě, fakticky ovšem začleněný do vojenských struktur, vyplouvají na povrch na mnoha stranách této knihy. Podrobně se jim věnuji v pasážích o výstavbě určené pro Sovětskou armádu a o řešení ekologických havárií, ale také v případech obsáhlé agendy dalších problémů, se kterými se místní obyvatelé a orgány museli v souvislosti s její přítomností vypořádávat. Pobyt Sovětské armády v Československu se samozřejmě obtiskl i do činnosti dalších celostátních institucí, především ministerstev, která ze své pozice její provoz pomáhala zajišťovat – třeba ministerstev dopravy, obchodu či vnitra. Jejich agenda se v tomto směru omezovala na plnění závazků, které plynuly ze smlouvy o dočasném pobytu Sovětské armády na území Československa, podepsané v roce 1968, a do velké míry se sbíhala v materiálech úřadu zmocněnce. Státní politiku, formulovanou a prakticky uplatňovanou ve vztahu k Sovětské armádě na úrovni československé vlády, lze identifikovat v podstatě jen v počáteční a závěrečné fázi pobytu. Tedy v dobách, kdy nejprve probíhala československo-sovětská jednání o smlouvě o dočasném pobytu a dalších dodatkových dohodách (v letech 1968 a 1969) a kdy se nakonec jednalo naopak o odchodu sovětských vojsk a dalších otázkách s ním spojených (v letech 1990 až 1992). Dvacetileté mezidobí je spíše možné označit za odevzdané přijetí, kdy stát jako takový na jakékoliv vyjednávání ohledně limitů, podoby a sporných momentů přítomnosti Sovětské armády v Československu rezignoval, omezoval se na plnění jejích přání a na nepříliš uspokojivé řešení nejflagrantnějších problémů.

Z toho plyne i volba archivních zdrojů, kdy kupříkladu Úřad předsednictva vlády je v tomto ohledu relevantní v podstatě jen pro počáteční období let 1968–1969. Vzápětí se totiž hlavní díl agendy přesouvá na úřad zmocněnce, představitele vojenských orgánů a Ministerstvo národní obrany. Skutečnost, že československá strana se ani nepokoušela o nějakou aktivní politiku vůči přítomné Sovětské armádě po roce 1969, se odráží v takřka naprosté absenci této problematiky v ústředních stranických orgánech. Příslušné archivní fondy z tohoto zdroje jsou opět relevantní hlavně pro období, kdy se ustavoval nový politický kontext, který následné

bezbřehé přijetí Sovětské armády i s jejími narůstajícími potřebami usnadnil. Úroveň centrálních, tedy československých, orgánů významně doplnily materiály Ministerstva vnitra, konkrétně Státní bezpečnosti, která se na monitorování sovětských posádek i vzájemných vztahů mezi jejich příslušníky a místními obyvateli podílela v rámci kontrarozvědné ochrany vojenských objektů.

Už samotné zaměření na celostátní instituce umožňuje určitý vhled do místní problematiky prostřednictvím konkrétních dílčích případů a lokálně ukotvených kazuistik, které se nejrůznějšími peripetiemi ocitly na stole centrálních úřadů. Svůj zájem o konkrétní žitou praxi v rámci daného tématu jsem se snažila podpořit také studiem přímo ve vybraných lokalitách, do kterého jsem zahrnula dostupné archivní dokumenty, kroniky, okresní, případně krajský a podnikový tisk. Do textu jsem promítla i zkušenosti a vzpomínky místních obyvatel. Čerpala jsem přitom z četných pamětnických rozhovorů, které jsem spolu s dalšími grantovými spolupracovníky, Michaelou Tučkovou a Alešem Zapletalem, vedla v Šumperku, Trutnově, Olomouci a Milovicích. V případě, že z nich cituji adresně, používám u všech – vzhledem k výslovnému přání některých respondentů – anonymizovanou formu v podobě křestního jména a iniciály příjmení. Snad to není ideální řešení, ale pokud jsem nechtěla vymýšlet fiktivní příjmení, jde o jednu z mála možností, jak požadované anonymizaci vyhovět.

Dokumenty sovětské provenience uložené v ruských archivech jsou v současné situaci velice těžko dostupné a nepovažovala jsem za účelné plýtvat časem, silami a zdroji k jejich málo pravděpodobnému získání. Čerpám tedy jen ze sovětských dokumentů, které již byly publikovány v České republice či v Ruské federaci, případně jsou uloženy ve sbírkách Ústavu pro soudobé dějiny. Volně přístupné pamětnické weby bývalých příslušníků Střední skupiny vojsk poskytují kromě nostalgických vzpomínek bývalých mazáků, typických pro tento žánr, sporadicky také informace o životě uvnitř posádek, a hlavně fotografie. Mezi záplavami osobních snímků uniformovaných mužů na nich lze občas najít unikátní záběry interiérů a exteriérů sovětských posádek a sídlišť, jejich využití pro případné zveřejnění je však kvůli autorským právům problematické. V posledních letech jsou tyto weby rovněž využívány k propagaci vzmáhajícího se trendu vyzdvihujícího hrdinství vojáků-internacionalistů, kteří za hranicemi bránili svoji vlast i Československo před rozvratem.

Co se týká výběru konkrétních lokalit, vědomě jsem se zaměřila na české země rovněž výběrem českých a moravských posádkových míst: Šumperk, Olomouc, Milovice, Trutnov a okrajově též Děčín. Nešlo mi přitom o klasické komunitní studie, ale spíše o zachycení určitých momentů, které se vyskytovaly a řešily na místní rovině, a jejich následné zanesení do celkového obrazu. Vybrané lokality se přitom

významně lišily v tom, jak důležité místo v nich sovětské útvary zaujímaly. Středočeské Milovice s přilehlým Vojenským výcvikovým prostorem Mladá a vojenským letištěm na Božím Daru si Sovětská armáda zvolila za centrální sídlo, kam kromě velitelství dvou tankových a jedné letecké divize a poměrně pestré palety dalších podpůrných praporů umístila i velení Střední skupiny vojsk. Po československé armádě obsadila stávající vojenské tábory, které od samotné obce Milovice oddělovala železniční trať.[20] Za vojenskou branou postupně vybudovala nebo si nechala vybudovat rozsáhlý vojensko-civilní komplex včetně obytných čtvrtí vybavených veškerou infrastrukturou pro vojáky, důstojníky i jejich rodinné příslušníky. Umístila sem většinu svých centrálních orgánů a správních úřadů, včetně redakce armádního časopisu Střední skupiny vojsk *Sovetskij soldat* či Souboru písní a tanců Střední skupiny vojsk. Svým rozsahem a početností, dosahující několika desítek tisíc obyvatel, převyšovala sovětská zóna mnohonásobně samotnou obec Milovice. Specifická byla rovněž situace v Olomouci, dalším významném sídle Sovětské armády v Československu. I zde bylo zastoupeno hned několik druhů vojsk, jejichž útvary obsadily kasárny rozptýlené po celém městě. Podle údajů z doby odsunu se počet sovětských vojáků v olomouckém okrese, tedy včetně posádek ve Městě Libavá a poblíž vojenského výcvikového prostoru, pohyboval okolo třinácti tisíc, z nichž velká většina, včetně několika tisíc civilistů a rodinných příslušníků, žila přímo v Olomouci.[21] Stejně jako v Milovicích byla jejich přítomnost nepřehlédnutelná a také v Olomouci se sovětské zóny průběžně rozšiřovaly rozsáhlou výstavbou obytných domů a budováním občanské infrastruktury. Na rozdíl od jiných posádkových měst, která musela československá armáda pro potřeby sovětských útvarů kompletně vyklidit, se v Olomouci o vojenské objekty dělily obě armády. Po více než dvacet let tak zde působily vedle sebe. Oproti tomu jak v Trutnově, tak v Šumperku obýval relativně menší sovětský útvar jeden uzavřený kasárenský areál v obvodu města. Sovětská obytná zóna se v těchto případech omezila na několik panelových domů.

Přítomnost Sovětské armády v Československu představovala vysoce kontroverzní záležitost. Byla součástí mocenských konfliktů na mezinárodní i místní úrovni, posléze nástrojem nátlaku a ideologické manipulace, předmětem propagandy i cíleného zastírání. To se samozřejmě odrazilo v jazyce, jakým se o Sovětské armádě i o všech odvozených souvislostech mluvilo. Spor o to, jakými slovy se její přítomnost popíše, a hlavně o to, kdo bude moci pojmový rámec vymezovat, se vedl od počátku, a vlastně ji provázel až do konce. Mnohé z těchto pojmů můžeme sotva považovat za čistě deskriptivní; zaprvé vzešly z politických střetů a nadále zůstávaly součástí mocenského řádu, zadruhé nastavovaly určitou optiku, která umožňovala určité souvislosti zakrýt, jiné naopak vyzdvihnout. I proto používám

v textu časté citace z dobových promluv a mnohé výrazy dávám do uvozovek, abych poukázala na jejich situovanost v určitém kontextu. Ráda bych ještě upozornila na jednu spíše technickou záležitost. Materiální podpora, kterou československý stát Sovětské armádě poskytoval, přirozeně měla svůj finanční ekvivalent, který lze aspoň částečně kvantifikovat. Ve státním rozpočtu byly na její rozvoj a údržbu alokovány určité sumy peněz. Především ve druhé kapitole různými částkami hojně operuji, přičemž je zpětně problematické převést tehdejší hodnoty do dnešních poměrů. Ze srovnání různých komodit a ukazatelů vyplývá, že od sedmdesátých a osmdesátých let se hodnota koruny několikanásobně snížila: průměrné či mediánové mzdy nominálně stouply více než desetkrát, náklady na stavbu bytu v bytovém domě oproti počátku sedmdesátých let vzrostly rovněž více než desetkrát a oproti druhé polovině osmdesátých let zhruba devětkrát. Státní rozpočet celé Československé socialistické republiky dosahoval v roce 1980 zhruba pětinové částky oproti rozpočtu České republiky z roku 2019. Velmi hrubým odhadem se tedy přidáním jedné nuly k uváděným částkám aspoň částečně přiblížíme k dnešním cenovým relacím.

Na tomto místě bych také ráda poděkovala všem, kteří se mnou na grantovém výzkumném projektu, ze kterého tato kniha vychází, několik let spolupracovali. Mám na mysli v první řadě Prokopa Tomka z Vojenského historického ústavu, dále Aleše Zapletala, tehdy ještě doktoranda historie na Palackého univerzitě v Olomouci, a Michaelu Tučkovou z Ústavu pro soudobé dějiny. Děkuji i ostatním, kteří v průběhu času příležitostně vypomáhali. Můj dík dále patří zaměstnancům archivů a muzeí, především v Trutnově, Šumperku a Olomouci, kteří se nám ochotně věnovali, a také všem, kteří se s námi podělili o vlastní zkušenosti a vzpomínky. Kolegům a kolegyním děkuji za podporu a cenné připomínky, dalším spolupracovníkům za účast na převodu textu do knihy. Svojí rodině děkuji za trpělivost, se kterou snášela moji zaneprázdněnost. Knihu věnuji Ele, protože si to přála, a věřím, že si ji jednou i přečte.

OD OKUPACE K PŘÁTELSKÉ POMOCI

Obrana Trutnova v srpnu 1968 / SOkA Trutnov, Sbírka dokumentace Trutnov

Když Františka Haška v noci z 20. na 21. srpen 1968 vzbudil okresní policejní náčelník, aby mu oznámil, že Trutnovem projíždějí polské tanky, myslel si, že je to hloupý žert. Brzy byl vyveden z omylu. Nejvyšší politický zástupce okresu, čerstvě dosazený vedoucí tajemník okresního výboru komunistické strany, se musel rychle probrat. Jako druhé možné vysvětlení mu přišlo na mysl, že se snad politická situace v zemi vyhrotila natolik, že stranické vedení požádalo armády Varšavské smlouvy o pomoc. V koutku duše přeci doufal, že kdyby se obrodný proces vymkl straně z rukou, spojenci ze socialistického bloku ji nenechají na holičkách.[1]

Jenže rozhlas, ve kterém zachytil prohlášení vrcholného stranického orgánu, vyvrátil i tuto domněnku. Předsednictvo Ústředního výboru Komunistické strany Československa na svém nočním zasedání totiž v poměru sedm ku čtyřem odhlasovalo, že vstup vojsk Varšavské smlouvy se uskutečnil bez vědomí nejvyšších politických představitelů Československa a že ho považuje za „popření základních norem mezinárodního práva".[2] Hašek nemohl tušit, že malá skupina vrcholných politiků byla do přípravy invaze zasvěcena a že původně bylo připraveno prohlášení, které by více odpovídalo domněnkám o nezvládnuté situaci a nezbytnosti zásahu. Vysoká politická hra o provedení převratu ve vládních a stranických orgánech získala nočním usnesením předsednictva zásadní trhlinu. Zemí se šířila zpráva, že jde o věrolomnou agresi. Jak se později během dne svěřil na schůzi okresního stranického výboru, zpráva o invazi tajemníkem hluboce otřásla. K sovětským lidem i Sovětské armádě do té doby choval jako správný komunista úctu a obdiv. Bez ohledu na raněné city ale musel začít jednat. Žádné spojení s centrem v noci ani následující den nefungovalo. Pro začátek tak jediným vodítkem jemu i mnoha dalším bezprostředně dotčeným funkcionářům po celé zemi bylo výše zmíněné prohlášení. A to především vyzývalo občany, aby zachovali klid a nekladli postupujícím vojskům odpor, protože ani ozbrojené složky nedostaly rozkaz k obraně.

Okupace!

Vzhledem k poloze Trutnova se první polské tanky ve městě objevily už záhy po půlnoci. Předcházelo tomu násilné přepadení pohraničních oddělení Veřejné bezpečnosti v Žacléři, Bernarticích a Chvalči. Jejich náčelníci byli odzbrojeni a odvlečeni do Polska, návrat jim byl umožněn až po intervenci okresního náčelníka. Po polských tancích následovaly tanky sovětské. Už ráno nastaly pro politické představitele Trutnova horké chvilky, když srocený dav bránil průjezdu tanků přes most. Přes jejich domluvy zde lidé vytrvali až do odpoledne, kdy se vojáci otočili a zamířili zpět k hranicím. Drobné vítězství, které na celé situaci nic nezměnilo, nicméně

získalo pro Trutnov pověst odbojného města. Následující noc začaly hořet vatry z pneumatik a i na jiných místech budovali lidé zátarasy proti sovětským tankům.

Okresní výbor strany zasedal od časných ranních hodin prvního dne okupace. Společně s ostatními funkcionáři vydal vlastní prohlášení, kterým se obrátil na občany Trutnovska. Odsoudil „neodůvodněnou okupaci" a vyzval občany, aby nepodporovali okupační vojska, nepomáhali je zásobovat a vysvětlovali jim „škodlivost rozhodnutí jejich vlád".[3] Na tomto prohlášení nebylo ve své době nic zvláštního a vcelku se nevymykalo stovkám a tisícům jiných stanovisek orgánů, organizací či podniků, které zaplavovaly veřejný prostor v rozhořčení proti okupaci. Byl to jeden z mála nástrojů, kterými jednotlivci i zástupci institucí mohli nenásilně vyjadřovat svůj protest a zároveň se utvrzovali v jednotném náhledu na věc. Že jde o okupaci, bylo celkem záhy všeobecně sdíleným a nijak nezpochybňovaným faktem. Pokud si někteří už v té době mysleli něco jiného, za dané situace si to raději nechávali pro sebe. Plénum Okresního výboru KSČ v Trutnově schválilo výše zmíněné prohlášení bez připomínek a jednomyslně. Odsouzení okupace bylo projevem normality,

Obrana Trutnova v srpnu 1968 / SOkA Trutnov, Sbírka dokumentace Trutnov

politické správnosti a sounáležitosti a jako takové žádoucí a očekávané. Se svými stanovisky na mnoha místech přispěchali příslušníci Veřejné i Státní bezpečnosti, Lidových milicí nebo třeba zástupci etnických menšin. Okresní výbor Svazu československo-sovětského přátelství v Trutnově prohlásil, že je „navždy pošlapáno československo-sovětské přátelství“.[4] Jednal v souladu s hnutím, které se masovou organizací zaštiťující přátelství k Sovětskému svazu nezadržitelně šířilo. Ostatně i několik zástupců nejvyššího svazového vedení osobně vyjádřilo svůj protest proti invazi přímo na sovětské ambasádě v Praze.

Politická přesilovka vyjádřená vojenskou agresí neuvrhla národ do deprese, ale naopak mobilizovala k činorodému a převážně nenásilnému odporu. Několik dynamických dní se paradoxně zapsalo do historie i kolektivní paměti jako vrcholné momenty celospolečenské sounáležitosti. Okupace byla bytostně prožívanou a sdílenou realitou, zároveň paralelně dokumentovanou a pojmenovávanou.[5] Situace mnohé inspirovala k dalekosáhlým úvahám o národním údělu, k nimž tradičně patřil motiv zrady. Úvahy, slogany i hesla se týkaly přátel, včetně přítele

největšího – sovětského, kteří zradili. Snahy obyvatel vysvětlit vojákům – bývalým přátelům – sedícím na tancích, že jejich přítomnost je omyl, to dokládaly. Zároveň se ihned začalo přemýšlet o zradě vnitřní – společně s okupantem se na scéně opět objevil kolaborant a zrádce.

Živě se spekulovalo o kolaborantech na nejvyšší politické úrovni a jejich podílu na pozvání spojeneckých armád Varšavské smlouvy i o jejich místních odnožích. Varování před „odpadlíky" a „zrádci" bylo nedílnou součástí celonárodního protestního vzedmutí. Tito lidé, častěji jakožto imaginární hrozba než konkrétní postavy, podkopávali jednotu společenství, a proto z něj měli být symbolicky vyloučeni. V situaci, v níž se aktivní odboj zdál nemožný, se ve vyhrocené podobě ke slovu hlásila morálka. Vydávala se „desatera", jak se chovat a stavět k okupantům i kolaborantům a čeho se vyvarovat. V jednom ze zvláštních čísel trutnovské *Krkonošské pravdy* redaktoři oznámili, že budou „zveřejňovat jména malověrných, kolaborantů a zrádců naší věci – pokud se najdou – v našem okrese!".[6] Ale nevypadá to, že by se z této výhrůžky stal hon na čarodějnice, každopádně žádné seznamy jmen se v tisku nikdy neobjevily. Tak jako v případě slavnostních slibů o neústupnosti šlo spíše o vyhlášení určitých normativních principů, které nemusely být nutně kryty konkrétními činy.

Stržení sovětského tanku v Trutnově / SOkA Trutnov, Sbírka dokumentace Trutnov

Bez ohledu na to se podobné výzvy o něco později stanou dokladem šikany pravověrných soudruhů, kteří se ve svém přátelství k Sovětskému svazu nenechali zviklat, a spolu s protestními prohlášeními budou použity proti jejich autorům. Ale to v rušných srpnových dnech roku 1968 samozřejmě nikdo nemohl předvídat. Ani František Čermák, předseda Okresního národního výboru v Trutnově, netušil, že všechno, co bylo v srpnu vyřčeno, bude do roka přezkoumáno. Těsně po invazi rada okresního národního výboru pod jeho vedením sepsala prohlášení, které nechala přečíst v místním rozhlase. Odsoudila v něm okupaci, vyzvala ke klidu a národním výborům v okrese kladla na srdce, aby upozornily svoje občany, že nemají poskytovat okupantům pomoc – žádné jídlo, ubytování, palivo. Pokyny se týkaly i prodejen – okupantům nic neprodávat! Prohlášení končilo slovy: „Je vám známo, že okupace byla násilná a že naši představitelé jsou internováni, a proto nekapitulujeme. Vyskytnou-li se v řadách občanů kolaboranti, zrádci, věříme, že se s nimi dokážete po vlastním způsobu vyrovnat.“[7]

Neozbrojený, byť houževnatý odpor, bránící vjezdu tanků do města, samozřejmě nemohl dlouho vytrvat. Vojenské dobytí prostoru bylo rychle dokonáno a i v Trutnově se usadily polské a sovětské jednotky. Potlačená svoboda se vmáčkla do slov a symbolických gest. Drzá, vtipná, posměšná, urážlivá, vulgární hesla namířená

Stržený sovětský tank v Trutnově / SOkA Trutnov, Sbírka dokumentace Trutnov

proti vojskům i jejich politickým vůdcům, profesionálně vyvedená i ledabyle načmáraná, odrážela zoufalství, ale také dosud nevídanou volnost projevu. Výjimečnost situace dala neočekávaně vzniknout i samosprávným, nikým neschváleným občanským iniciativám, jako byl třeba „Svobodný Trutnov“. Svůj záměr „koordinovat veškeré akce důstojného odporu proti okupantům“ prostě oznámila okresnímu národnímu výboru, který ji přijal za legitimního partnera.[8] Nemožnost efektivně se bránit přítomným okupantům přesměrovala odvetu do symbolické roviny. Lidé demonstrativně odhazovali nebo pálili průkazky Svazu československo-sovětského přátelství, jeho výbory pozastavovaly činnost, instituce vypovídaly družební vztahy s partnery v okupačních státech. Vůči sovětským tankům rachotícím v ulicích byli trutnovští obyvatelé bezbranní, ale na sovětský tank-památník poklidně usazený na čestném piedestalu zaútočit mohli.

Šumperk dne 21. 8. 1968 / foto Jiří Filip, Vlastivědné muzeum Šumperk

Ne zcela originální nápad udělat z nefunkčního sovětského tanku památník se údajně zrodil v hlavě jednoho z předchozích vedoucích tajemníků Okresního výboru KSČ v Trutnově Vladimíra Bárty.* Tank byl převezen z vrakoviště u Žiliny, vysazen na podstavec a v listopadu 1960 slavnostně odhalen před sídlem okresního národního výboru. V bojích druhé světové války poškozený a ze služby vyřazený stroj zde od té doby vzdával hold sovětským osvoboditelům. V srpnu 1968 se pro některé obyvatele Trutnova proměnil v symbol sovětské agrese. Jak praví záznam trutnovského kronikáře: „22. 8. [1968] kolem desáté hodiny došlo ke stržení tanku." Kromě toho někdo tanku odpiloval hlaveň, jistě za účelem hrdinu/nepřítele zesměšnit a potupit. Akci přihlíželo poměrně velké množství lidí. Stržení tanku z podstavce vyžaduje značné úsilí, přípravu a koordinaci, které museli provést konkrétní lidé. Přesto se o akci píše v trpném rodě jako o kolektivním díle vzešlém z abstraktní vůle společenství. „Tento čin vyplynul z psychózy vzrušené doby," uzavřel svoji glosu kronikář.[9] Historickou „nevyhnutelnost" této abstraktní síly v září 1968 potvrdila i rada Městského národního výboru v Trutnově, do jehož správy památník spadal, když o něco později dala souhlas ke stržení podstavce a k parkové úpravě okolí.

Přitom ne všichni měli z odstranění tanku radost nebo s ním souhlasili. Nejméně pak iniciátor jeho původní instalace, bývalý okresní tajemník, toho času předseda zdejšího okresního zemědělského sdružení, který se během takzvaného obrodného procesu v Trutnově jen horko těžko udržel ve své funkci. Během okresní stranické konference na jaře 1968 vyšlo najevo, kolik funkcionářů o Bártovi hovoří s trpkostí a jeho místní vládnutí si spojuje s diktátorskými stalinistickými metodami. Situace kolem strženého tanku se rozhodně nelíbila ani tehdejšímu zaměstnanci muzea v Trutnově, dlouholetému stranickému funkcionáři a věčnému kverulantovi Jaroslavu Metelkovi.**[10] O pár let později bude na stranické konferenci vzpomínat na srpnové dny roku 1968. Zmíní rovněž svoje zděšení, když na prázdném podstavci viděl „stát dva mladé výrostci (*sic*), kteří společně s jednou vlasaticí drželi kus transparentu, na němž byl na jedné straně hákový kříž s letopočtem 1938 a na druhé straně srp a kladivo s letopočtem 1968".[11] Metelka, zasloužilý

* Vladimír Bárta (1922–1974) byl vedoucím tajemníkem OV KSČ v Trutnově v letech 1958–1960, poté zde do roku 1963 zastával funkci předsedy okresního národního výboru a od roku 1963 byl předsedou okresního zemědělského sdružení.

** Jaroslav Metelka (1918–1975) prošel od konce války řadou zaměstnání a vedoucích pozic v politických, školských a kulturně-vzdělávacích institucích trutnovského okresu a zabýval se místní historií, především ve vztahu ke druhé světové válce, odbojovému a dělnickému hnutí. Provázela ho pověst kontroverzní a konfliktní osoby.

člen strany s důsledně budovanou pověstí protifašistického bojovníka, nejdříve přivítal obrodný proces, v němž spatřoval možnost obnovení revolučních ideálů. Na stranické konferenci na jaře 1968 vystupoval jako vášnivý kritik neschopných a zkostnatělých funkcionářů, mezi které zahrnul i Bártu. V létě 1968 už však stejně jako Bárta na uvolnění ve společnosti zahlížel s nechutí. Oba pánové v našem příběhu ještě sehrají důležitou roli, nikoliv už jako nesmiřitelní rivalové. V posrpnovém vývoji se sejdou na téže cestě.

Ale vraťme se zpět do srpna 1968. Politické události se hrnuly rychle a živelně. Hektická situace v místech obsazených armádami Varšavské smlouvy byla elektrizována dalším děním. Zprávy o jednání narychlo svolaného a utajeného sjezdu strany, o dobrodružných misích zvolených kandidátů, o neúspěšných pokusech sestavit kolaborační vládu, a především o internaci československých představitelů a jejich únosu do Moskvy držely československé obyvatele v pohotovosti. Když do Moskvy odletěl prezident Ludvík Svoboda s velkým doprovodem, aby podpořil československé politiky v jejich jednání, vyvolalo to další velkou vlnu podpisových a letákových akcí. Nové instrukce nabádaly zdržovat se „jakýchkoliv provokací, které by ztěžovaly naše jednání v Moskvě", vést lid „ke klidnému ignorování okupantů". Místní funkcionáři vyzývali občany, aby s nikým nejednali a nemluvili, protože „za nás jedná prezident Ludvík Svoboda".[12] Také funkcionáři v Šumperku v čele s okresním tajemníkem KSČ Vladimírem Bernátem vyhlásili „mrtvý okres", kde se okupantům „na otázky a dotazy neodpovídá".

Mezitím se v Moskvě odvíjelo známé politické drama ústící v podpis takzvaného Moskevského protokolu. Únos do Moskvy neoddálil československé představitele od protestujících občanů pouze prostorově. To, co bude později neutrálně nazváno „moskevskými rozhovory", trvalo tři dny, nicméně jeho účastníky posunulo na jiný historický stupeň. Lidé v Československu navzdory umravňujícím výzvám stále mohli vcelku svobodně psát na ploty, že „Brežněv se zbláznil". Naproti tomu československá delegace, která v Moskvě stanula před živým generálním tajemníkem Ústředního výboru KSSS a dalšími členy sovětské politické garnitury, čelila celému impériu, politické realitě rozděleného světa a strategii rozmístěných tanků. Výsledkem nerovného jednání byl takzvaný Moskevský protokol (Protokol o jednání delegace ČSSR a SSSR), v němž se československá strana zavázala k několika zásadním ústupkům. Během okupace narychlo svolaný sjezd KSČ, který přinesl významnou obměnu stranického vedení, byl prohlášen za neplatný. Českoslovenští představitelé slíbili blíže neurčené personální změny, zásahy do provozu tisku, rozhlasu a televize i zastavení činnosti organizací a skupin „stojících na antisocialistických pozicích", což v praxi znamenalo zastavení veškerých příprav k oficiálnímu ustanovení Klubu angažovaných nestraníků, zájmové organizace

Polské jednotky v Šumperku dne 21. 8. 1968 / foto Jiří Filip, Vlastivědné muzeum Šumperk